

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА РУСІВ

SACRIFICE AS AN ELEMENT OF THE CUSTOMARY LAW OF THE RUS' PEOPLE

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Метою нашого дослідження є розкриття питання регуляції процесу жертвоприношення в звичаєвому язичницькому праві. Особливу увагу приділено людським жертвоприношенням. Для отримання необхідної інформації нами була використана літописна, візантійська та арабська джерельна база.

Ми прийшли до думки, що жертвоприношення були важливим елементом побуту для мотивації тодішнього суспільства. Русь, через жертви, отримували психологічну підтримку та впевненість в успіху своїх дій. Людські жертвоприношення теж мали своє місце в житті русів. Жертвоприношення людей відбувались добровільно та примусово. В жертву могла бути прийнята людина будь-якого віку і це залежало від причини необхідності жертвоприношення. Для деяких ритуалів були необхідні вдови, для інших жертвоприношень діти, для відзначення перемоги – юнаки та дівчата. Для запобігання наслідків голоду могли використовувати як літніх жінок впливових людей, так і молодих жінок. В жертву міг бути принесений навіть князь.

У нашому дослідженні було виявлено, що жінки мотивували свою готовність принести себе в жертву після смерті чоловіка тим, щоб потрапити в язичницький рай і продовжити життя в шлюбі вже там. Ми звернули увагу на дані, що дівчину могли одружити вже на покійному чоловіку і через своє жертвоприношення вона могла потрапити в язичницький еквівалент раю і почати жити там із своїм чоловіком. Як правило вдів приносили в жертву шляхом їх задушення, але процес самого жертвоприношення міг різнитись. Зазначене жертвоприношення мало добровільний характер.

Аналіз першоджерел вказує на те, що волхви мали право вільного вибору жертви, мотивуючи це потребою в налагодженні зав'язків із богами для вирішення людських потреб або вираження вдячності. Жертвоприношення могло носити і характер жеребкування. Батьки мали право принести в жертву богу своїх дітей.

У роботі нами було зазначено, що княгиня Ольга, з метою утримання влади та ефективного протистояння дrevлянам, здійснила цілий рад жертвоприношень.

Нами було прослідковано, що з посиленням християнізації серед київських еліт, людські жертвоприношення перестали проводити. Повернення до людських жертвоприношень при Володимирі Святославовичу було останньою спробою утвердити жертвоприношення не тільки як звичай, але й як княжий закон. Ця спроба провалилася, так як Володимир прийняв християнство і заборонив поклоніння язичницьким богам включно і принесення їм в жертви людей.

В цілому ми у своїй роботі прийшли до думки, що жертвоприношення повністю відповідали звичаєвому праву і базувалися на язичницьких традиціях та були важливим елементом вірувань тодішніх людей. Навіть прийняття християнства не одразу змогло побороти в світобаченні людей необхідність відмови від людських жертвоприношень. Це вдалося здійснити при підтримці князівською владою церкви.

Ключові слова: жертвоприношення, звичаєве право, київська еліта, Київська Русь, волхв, християнство.

Our study aims to reveal the regulation of sacrificial practices in customary pagan law. A special attention is given to the human sacrifice. To obtain the necessary information, we included Byzantine, Arabic, and chronicle sources in our source base.

We came to the conclusion that sacrifices were an important element of everyday life, serving as a motivation factor for the society. The Rus' people performed sacrifices to receive psychological support and be confident in their endeavors. Human sacrifices were also a part of the Rus' people's way of life. Human sacrifice took place both voluntarily and forcibly. A person of any age could be accepted as a sacrifice, and the choice depended on the reason for the sacrifice. Rituals may have required widows and children; boys and girls were sacrificed to celebrate victory. Elderly wives of wealthy people and young women were sacrificed to prevent the consequences of hunger. Even a prince could be sacrificed.

Our research found that women were ready to sacrifice themselves after their husbands' deaths to enter the pagan paradise and continue their married life there. In particular, our findings revealed that a girl could marry a deceased man and become a sacrifice to get into the pagan paradise and live there with her husband. As a rule, widows were sacrificed by strangulation, but the sacrificial procedures could vary. The aforementioned sacrifice was voluntary.

The analysis of primary sources indicates that the volkhvs (magi) had the right to freely choose the victim, justifying this by the need to communicate with the gods for addressing human needs or expressing gratitude. The sacrifice could be performed by drawing lot. Parents had the right to sacrifice their children to the god.

Our paper highlighted that Princess Olga of Kyiv performed multiple sacrifices to maintain her power and effectively fight the Drevlians.

Our analysis showed that with the growing influence of Christianization among the leadership of the Kyivan Rus', human sacrifice came to an end. The return to human sacrifice under Volodymyr I Sviatoslavych was the last attempt to establish sacrifice not only as a custom but also as a princely law. This attempt failed, as Volodymyr converted to Christianity and forbade the worship of pagan gods including human sacrifice.

We came to the conclusion that sacrifices were fully consistent with customary law and were based on pagan traditions being an important element of the beliefs of the people of that time. Even with the adoption of Christianity, people were not able to refrain from human sacrifice immediately. This was achieved due to Prince's support of the church.

Key words: sacrifice, customary law, leaders of the Kyivan Rus', Kyivan Rus', volkhv, Christianity.

Постановка проблеми. В язичницькому суспільстві світ людей був тісно пов'язаний із богами. Русь не була виключенням. Для отримання позитивного результату руси слід було звертатися до богів з метою отримання їхньої підтримки. В звичаєвому праві мало б регулюватися питання правил взаємовідносин між людиною та богами, щоб не накликати біди на себе та на свій рід. На жаль із-за монополії християнських джерел в джерельній базі Київської Русі у нас немає в достатній мірі згадок про язичницькі ритуали включно і проведення жертвоприношень. Доволі цінними виступили арабські та візантійські джерела. Араби в своїх розповідях про Русь не тільки описали

випадки принесення жертв богам русів, але й розкрили деякі аспекти процедури цих заходів. До наших часів не дійшли вітчизняні язичницькі джерела, достовірність яких не викликала питань і які б розкрили нам аспекти духовного світосприйняття язичником навколишнього світу. Християнство активно боролось проти звичаєвого язичницького права, яке регулювало взаємозв'язок людини та богів. Язичницькі ритуали або зникали, або перебудувалися на християнський манер. Людські жертвоприношення засуджувалися церквою та переслідувалися князівською владою. Все, що відомо нам з літописних джерел, мало епізодичний характер і, як правило, було пов'язано

з якоюсь історичною постаттю, яка або здійснювала чи боролася проти даного явища.

У нашій роботі ми спробуємо проаналізувати згадки про жертвоприношення в іноземних та вітчизняних джерелах. Ми вважаємо, що деякі історичні події, які не класифікувалися як жертвоприношення мали всі його ознаки і, ймовірно, ними були, але літописцями замовчувалися з метою не дискредитації влади та церкви. Розкриття даного питання дасть нам змогу розкрити світобачення язичників і його відображення в звичаєвому язичницькому праві.

Оцінка стану наукового дослідження. Питання щодо жертвоприношень русами були присутні в роботах як Грушевського М. С., Аркаса М. М., Брайчевського М. Ю., Козлова М. М., Войтовича Б. О., Толочко П. П., Шевченка А. Є., Кудіна С. М. та інш. Головною проблемою є не достатня джерельна база. Нам слід проаналізувати джерельні згадки про жертвоприношення і виявити його природу та роль в язичницькому суспільстві.

Метою даного дослідження є здійснення на основі джерельної бази аналізу фактів жертвоприношень пов'язаних з русами. З'ясування ролі жертвоприношень в світобаченні русів та чи відповідали дані дії звичаєвому праву. Особливу увагу приділено людським жертвоприношенням, а саме в чому полягала їх суть та як звичай їх регулювали.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні, щодо жертвоприношень ми вирішили спочатку проаналізувати арабські джерела, де мандрівники із сходу розкривали певні аспекти питань, пов'язаних із жертвоприношенням.

У нас є повідомлення Ібн-Фадлана, який описав процедури жертвоприношень. Перша процедура жертвоприношення стосувалась торгівельних операцій. Мандрівник вказав на те, що як тільки руський купець прибував в Ітіль, він брав з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гарячий напій та підходив до стовпа, який зображав бога, звертався до нього, перераховуючи йому скільки товару він привіз. Після чого залишав біля стовпа те, що приніс як жертву богу, а взамін бажав у бога, щоб йому трапився купець з грошима і купив у нього весь його товар не торгуючись з ним. Якщо торгівля не вдавалась, купець ішов знову і знову до стовпа з другими подарунками для бога, кланяючись йому і просячи допомоги.

Коли торгівля йшла успішно, то купець казав, що його володар (Бог) виконав бажання. В такому випадку він брав худобу (рогатий скот, вівці), забивав їх, частину м'яса роздавав бідним, а інше м'ясо розкидав біля стовпа. Біля стовпа знаходилися менші стовпці, на які купець вившував голови принесених в жертву тварин. Коли вночі приходили собаки та з'їдали м'ясо, то купець казав, що його володар (Бог) прийняв його жертву [1, с. 95, 96].

З повідомлення арабського мандрівника ми бачимо, що купець для успішної торгівлі здійснював принесення жертви. Коли Бог не відкликався на прохання купця і торгівля була поганою, купець приносив нові жертви. Успішність в торгівлі означала, що Бог відкликнувся на прохання купця. Після успішної торгівлі купець мусив знову провести ритуал жертвоприношення. Отже купець намагався максимально задобрити подарунком божество за успіх. Бог, у свою чергу, мав подати сигнал купцю чи задоволений той жертвою чи ні. Ми бачимо вироблений цілий кодекс правил при проведенні процедури жертвоприношення. Ритуал, який описується, полягав в принесенні Богу жертви у вигляді їжі, але арабський мандрівник розказав про інший ритуал.

Друга процедура жертвоприношень була пов'язана із похоронами руса. Так сталося, що він зміг особисто побачити поховання руса. В даному ритуалі відбулися жертвоприношення включно і людські. Коли помер рус, то його жінок запитували, хто із них готова з ним піти. Коли одна

дівчина погодилася, то до неї приставили двох дівчат, які її не покидали і завжди були з нею. Жінка пила, веселилася і раділа до дня спалення покійника.

В день його спалення на погребальному кораблі ставили лавку і накривали її килимами і подушками. Потім приходила стара жінка, яку називали ангелом смерті. Спочатку приносили в жертву тварин. Їх рубали на частини і закидали на корабель. Пізніше в жертву приносили жінку, яка погодилася піти за покійним чоловіком. Її фіксували, тримаючи за руки та ноги, а на шії затягували мотузку, кінці якої тягнули із двох сторін, душачи таким чином жінку. В цей момент ангел смерті ножом наносила удар по грудній клітці і жінка вмирала від задушення. Після цього покійника і принесену в жертву жінку спалювали в човні [1, с. 97–100].

Отже при похоронах русів його жінка або наложниця могли принести себе в жертву, щоб жити з чоловіком на тому світі. В даному ритуалі принесли в жертву не тільки тварин, але й людину. Але слід зазначити, що дане людське жертвоприношення мало добровільний характер.

Абуль Хасан (Аль-Масуді) описував життя русів і слов'ян язичників, які жили в Хазарії. Мандрівник теж підтвердив традицію принесення в жертву жінок та спалювання їх разом із покійними чоловіками. Автор додав, що коли помирала жінка, то чоловіка не приносили в жертву та не спалювали разом із нею. Коли чоловік помирав не жонатий, то його женили після смерті. Ймовірно жінці, яка вступала в шлюб з покійником, теж пропонували піти разом з ним через ритуал жертвоприношення.

Абуль Хасан пояснював, що жінки погоджувались на своє ритуальне вбивство, так як надіялись потрапити в рай разом із своїм чоловіком. Мандрівник провів аналогію даного звичаю із індійським звичаєм, де жива жінка теж за бажанням спалювалась з чоловіком [2, с. 50; 1, с. 129].

В даному повідомленні особливо цікаво те, що жінка могла вступити в шлюб з мертвим чоловіком і продовжити з ним жити в раю після того як вона буде ритуально вбита. Жінки бажали бути вбиті разом із своїм чоловіком так як вірили, що вони можуть потрапити в рай, використовуючи свого покійного чоловіка як трамплін. В свою чергу чоловіки не приносили себе в жертву після смерті своєї жінки. Ми припускаємо, що принесення себе в жертву чоловіком по смерті дружини, не давало йому права потрапити в рай. Отже звичай вибудовувався так, щоб саме жінки були схильні до самогубства по смерті своїх чоловіків, а не навпаки.

Ібн-Дусте теж повідомляє про те, що жінка могла принести себе в жертву по смерті чоловіка, але здійснювала це ритуальне вбивство по іншому. Із його слів жінка ставала на лавку, натягала на шию петлю, після чого лавку з під її ніг забирали і вона задушувалась в підвішеному стані біля тіла свого чоловіка. Далі відбувався обряд їх спалювання. У зазначеному ритуалі не вказується на участь в обряді ангела смерті і необхідності нанесення удару ножом в груди. Але в обох ритуалах жінку душать, хоча способи задушення відрізняються. В даних ритуалах прослідковується звичай, що жінку потрібно саме задушити. Ми вважаємо, що даний ритуал був введений з метою, щоб жінки колишнього глави роду приносились в жертву по смерті свого чоловіка. А якщо вони відмовлялися від ритуального самогубства, то цим показували всім, що вони не любили свого чоловіка. Це, в свою чергу, сприяло втраті свого авторитету в роду. Без нього вони не могли протистояти невісткам, які перебирали управління на себе, відтісняючи колишніх лідерів в родині. Це мало б сприяти тому, що конфлікт в роду між старим та молодим поколінням дружин не загострювався [2, с. 46].

Наступний відомий приклад принесення людей в жертву стосувався ближників царя. Він має більш кількісний характер одночасного принесення в жертву людей. Ібн-Фалдан повідомив, що з королем русів живе 400 від-

важних товаришів, які вірно служать йому. Коли король вмирає, то вони вмирають разом із ним [2, с. 45].

Цими 400 товаришами, ймовірно, є гвардія короля, яка його охороняє і виконує поставлені ним задачі. Вони живуть доти, доки живе їх правитель. Після його смерті вони приносять себе в жертву, тобто проводиться ритуальне вбивство. Воно теж мало добровільних характер і обумовлювалося звичаєм. Цей випадок має більший кількісний характер, так як за раз приносять в жертву одночасно 400 людей. Ймовірно, цілі даного звичая полягали в тому, що ближники короля розуміли, що якщо король помре, їм теж не жити.

Ібн-Дусте вказує на те, що руси мають знахарів, які відносяться до королів так ніби вони його начальники. Знахарі могли принести в жертву будь-якого чоловіка чи жінку або коня. Якщо знахар вказав жертву, то ніхто відмінити його рішення не може. Він накидає на жертву мотузку і підвищує жертву та чекає поки вона не помре. Після жертвопринесення знахар каже, що це жертва Богу [2, с. 50; 3, с. 259].

Фактично дані вказують, що жерці русів не боялися царів і могли принести в жертву не тільки тварину, але й чоловіка чи жінку. Він сам призначав жертву і задушував її. У вибір жерця неможливо втручатися. Імовірно мандрівник сам свідком таких подій не був, а дізнався про цю інформацію від інших та гіперболізував її. Але разом з тим, ми бачимо, що жерці могли назначати майбутніх жертв. Людину приносили в жертву без її згоди. Захистити жертву було, ймовірно, не можливо.

Мандрівник розповідає, що в столиці Хазарії із семи суддів є один для русів та слов'ян, який судить по язичницькому закону, тобто закону розуму. Коли справа не може бути врегульована по язичницькому закону, тоді суддя іде до мусульманських суддів і ті приймають рішення за законом іслама [1, с. 129].

Отже араби повідомляли про те, що руси здійснювали поклоніння своїм богам через принесення жертв. Жертвою богам могла слугувати їжа, живі тварини або люди. Жертвопринесення мало мати як добровільний, так і обов'язковий характер. Жертви приносили для отримання від богів допомоги, шанування богів. Коли допомога відбувалась, то слід було принести нову жертву, щоб подякувати Богу. Далі відбувалась процедура, яка вказувала чи Бог прийняв подарунок. Причиною жертвопринесення могло слугувати бажання попасти в рай разом із чоловіком. Жертвопринесення мали легітимний характер згідно із звичаєвим правом.

За власним бажанням принести себе в жертву могла дружина, щоб попасти в рай разом із своїм покійним чоловіком. Жінка, яка приносить себе в жертву, могла одружитися вже з мертвим чоловіком, і в очах богів такий шлюб був законний і вона після того, як вбивали за її згодою, могла потрапити в рай. В жертву приносили ближників короля після його смерті. Знахарі були наділені надзвичайними привілеями і могли за волею богів вказати на того, кого вони хочуть бачити жертвою; могли задушити будького чи чоловіка, жінку або наприклад коня. Дозвіл жертви був не обов'язковий. Захистити жертву було, ймовірно, неможливо, так як знахарів побоювались навіть царі.

Араби повідомляли, що артанці убивали всіх чужинців, які появлялися на їх землі. Дану традицію ми теж схильні вважати як ритуал принесення жертви богам [4, с. 19].

Наступні джерела ми розглянемо візантійські. В Житіє Георгія Амастриського описується напад русів на місто Амастриду. Автор описує, що руси убивали всіх, не дивлячись на вік та стать. Жертвами ставали старі та діти. Руси руйнували церкви та споруджували алтарі язичницькі і здійснювали возліяння (безкровне жертвопринесення) та жертви. Автор вказав на те, що давнє тавричне правило знищення іноземців у них ще в силі. Ми вважаємо, що це правило регулюється звичаєвим правом. Язичники руси

убивали дівчат, чоловіків і жінок. Вони здійснювали обряди поклоніння лугам, джерелам та деревам [2, с. 15, 16].

Георгій вказав на те, що руси оскверняли храми, на їх місці встановлювали алтарі та здійснювали людські жертвопринесення. Руси приносили в жертву всіх, незалежно від статі та віку. Ми вважаємо, що жорстокість та масові вбивства місцевих були визвані релігійними язичницькими традиціями, які базувалися на людських жертвопринесеннях. Також вказується на те, що руси поклонялися лугам, джерелам та деревам і, можливо, ці обряди поклоніння теж потребували людських жертвопринесень. Масове вбивство місцевих нагадує звичай артанців вбивати всіх чужинців на їхній території. Можливо захоплене місто стало вважатися територією русів (тимчасово на момент здійснення релігійних обрядів) і всіх чужинців для русів стали приносити в жертву.

Наступне джерело це Послання Патріарха Фотія. Патріарх Фотій описував напад русів на Константинополь. Околиці Константинополя були піддані розоренню з боку русів. Руси не щадили ні дітей, ні матерів убиваючи їх. Фотій здивувало те, що крім людей руси знищували ще й худобу (волів, коней, птиць). Фотій вказував на те, що руси завалювали трупами річки, джерела та ставки. Рілля, гаї та дороги теж були завалені трупами [2, с. 22–24].

Ймовірно мало місце, як і у випадку з Амастридою, принесення людей в жертву. В даному джерелі вказано, що руси приносили в жертву і тварин. Те, що руси закидали трупами водойми, рілля та гаї, можливо, і є підтвердженням людських жертвопринесень при поклонінні річкам, деревам та лугам.

Лев Діакон описував війну Святослава Ігоровича з Іоаном Цімісієм. В даній війні нас цікавить процес поховання воїнів. Руси розклали багато багать та розпочали спалювати своїх вбитих воїнів. При цьому, вони згідно своїх звичаїв закололи полонених чоловіків та жінок. Після цього русами було задушено декілька грудних немовлят. Також для ритуалу були принесені в жертву півні. Інформація, яку надав Лев Діакон вказує на те, що руси при похованні своїх воєнків приносили в жертву чоловіків та жінок і навіть дітей. Дітей задушували, що вказує на те, що процес задушення мав сакральне значення для русів. Полонених чоловіків і жінок просто різали.

В літописних руських джерелах теж вказуються факти принесення людей в жертву. В Києві при Володимирі Святославовичі, коли було введено шестибожжя, стали проводити жертвопринесення, включно і людські [5, с. 40; 6, с. 35].

Дана інформація прямо підтверджується літописними джерелами і пов'язана з жертвопринесенням в Києві при Володимирі Святославовичі.

Літопис повідомляв, що при проведенні Володимиром релігійних реформ шестибожжя, а саме ведення культу шести богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла та Макош, Перун виступав головним божеством згідно даної реформи. В Києві було дозволено проводити жертвопринесення. В жертву приносили своїх синів та дочок, щоб отримувати бажане від богів. Якщо вірити вище вказаним даним, то виходить, що язичники могли принести в жертву своїх дітей. Дане жертвопринесення проходило з дозволу і ініціативи батька [5, с. 40].

В Повісті временних літ повідомляється, що після перемоги над ятвігами Володимир повернувся в Київ і вирішив принести жертву богам. Старці та бояри вирішили провести жеребкування, щоб вибрати жертву. Механізм жеребкування зводився до того, що на кого випаде жереб, того і принесуть в жертву будь то хлопець чи дівчина. Літопис повідомив, що жеребкування випало на Івана, сина варяга Федора, які були таємними християнами. Батьку запропонували добровільно віддати сина, але він відмовився. Тому його вбили коли той намагався захистити свого сина. Син теж був вбитий разом із батьком [6, с. 35; 7, с. 85].

В даному випадку приносили в жертву з метою віддячити богам за отриману князем перемогу. Для вибору жертви провели жеребкування. Ініціаторами жеребкування були представники еліти, яких підтримали язичники кияни. Даний випадок показує на схожість в послідовності процесу принесення жертви із русом купцем, який приносив жертву за успіх в торгівлі. Якщо боги, на думку язичників, здійснюють прохання, то їм мають ще віддячити додатковим жертвопринесенням, яке символізує саме вдячність. Ми припускаємо, що перед військовим походом Володимира теж були принесені богам жертви. Щодо вибору жертви, то стать не відігравала значення. Дозвіл жертви або її родичів був не потрібний, так як права вибору не було. Якщо виборна людина відмовлялась бути принесена в жертву або на її захист ставали родичі, то їх вбивали. Зазначений випадок, як і вище наведені дані про душителей знахарів Ібн-Дусте підтверджують, що людину могли принести в жертву без її згоди, за жеребкуванням чи вибором знахаря.

У 1024 році в суздальській землі відбувся голод. Того ж року там появилися волхви і за словами літописця «и избиваху старую чадь бабы по діаволу накченію и бесованію, глаголюще, яко сїи дрѣжать гобино и жито и голодѣ пушають» [5, с. 78]. Волхви звинувачували старих (старших) жінок, що ті утримують благо та урожай і тим саме допускають голод. Ми припускаємо, що раз саме цих людей назвали причиною голоду, то їх принесення в жертву мало б вирішити проблему. Фактично волхви виявили причину голоду в старих жінках і приносили їх в жертву, щоб голод припинився.

У 1071 році в ростовській землі теж був голод. Знову з'явилися волхви і стали звинувачувати багатих жінок в тому, що у них в череві повно жита, м'яса, риби, кунів та іншого. Люди приводили до них нещасних жінок. Волхви розрізали їм спину і обманом показували те, що казали. Літописець вказував, що білоозерці повідали «яко два кудесника набила уже множество жонь по Волже, по Шехень» [8, с. 143, 144; 9, с. 123]. В даному випадку знову жінок звинувачували в тому, що вони винні в голоді і що вони забирають їжу, яка знаходиться в них. Тому і виникав голод. Цих жінок розрізали і з них виймали їжу та гроші. Ситуація схожа на елементарне шахрайство, де волхви, користуючись примітивним світобаченням та довірливістю місцевих, імітували процес знаходження їжі. Ймовірно цих жінок теж приносили в жертву, щоб зупинити голод.

Тут прослідковується схожа ситуація із волхвами, які діяли в суздальській землі. Ті теж звинувачували людей (стара чадь, жінок) в проблемі голоду. Можливо згідно язичницького звичаєвого права при голоді була традиція приносити багатих жінок у жертву. Ці дії, можливо, були спрямовані на те, щоб гнів народу не був направлений на багатих чоловіків, а переносився на їх жінок. Можливо, волхви були націлені на принесення в жертву літніх людей та жінок, щоб зменшити кількість голодних шляхом знищення їх частини. Ймовірно, в їхньому світобаченні молоді люди та чоловіки представляли більшу цінність.

Інші літописні дані прямо не вказують на жертвопринесення, але з опису подій там явно є його ознаки. Ми звернули увагу на вбивство древлянами Великого князя Ігоря. Причиною вбивства слугувало порушення князем Ігорем домовленостей з древлянами щодо сплати данини. Він, підбурюваний своїм людьми, пішов у незапланований час по данину до древлян. Древляни заплатили данину, але князь, повертаючись додому, прийшов до думки, що древлянам слід заплатити ще. Коли Ігор з малою дружиною повернувся за даниною, древляни попередили його про небезпеку і загрозу для нього ж. Князь проігнорував це і був схоплений древлянами та убитий [10, с. 56, 57].

Для нашого дослідження цікавим є саме спосіб вбивства Ігоря древлянами. Князя Ігоря прив'язали до двох зігнутих дерев, потім відпустили їх і його розірвало

навіл [11, с. 26]. Ці події були описані Левом Дяконом [12, с. 214]. Ми вважаємо, що даний спосіб вбивства був вибраний не випадково і не символізував страту князя. Його принесли в жертву місцевим богам. Фактично життя у князя забрали дерева, від яких він і прийняв смерть. Боги сказали своє слово і забрали собі жертву. Ймовірно місцеві вважали, що смерть князя на древлянській землі могла викликати прокляття. Принісши князя в жертву богам, древляни тим самим просили в них, щоб ніякого прокляття на їх землі не було і щоб боги захистили їх та дарували благополуччя. З вище наведених джерел ми дізналися, що жерці могли вибрати любую жертву і навіть могли наказувати царю. Можливо жерці і порадили принести князя в жертву.

Принесення князя в жертву призвело до симетричної відповіді русів. Руси теж вирішили принести древлян в жертву. Тільки їхня протидія мала набагато більші масштаби. Розкриємо ці події.

Після вбивства Ігоря древлянський князь Мал направив посольство до Києва, щоб засватати вдову Ігоря Ольгу. Коли дипломати припливли на човні до Боричева, їх зустріли. В цей час в Києві було стихійне лихо. Через повінь Поділ був затоплений і на думку Леонтія Войтовича складалося враження, що боги відвернулися від киян [12, с. 216].

Ольга запропонувала послам, що коли прийдуть за ними вранці із запрошенням до княжого двору, то вони мають сказати, що не підуть пішими чи кінними, і нехай їх несуть до княгині Ольги прямо в човні. Коли посли виконали рекомендації, то кияни їх у човні занесли на княжий двір. Далі човни з послами спустили в спеціально вириту яму і живцем закопали [13, с. 448]. Фактично відбулося ритуальне вбивство, цілі якого полягали в принесенні жертви богам. Слід зазначити, що руси своїх покійників спалювали. Але візантійці, описуючи масові вбивства людей русами, не вказували, що вони спалювали вбитих ними людей. Отже необов'язково, щоб жертву обряду слід було спалити чи задушити. Візантійці описували, що жертв просто могли зарізати. Ми гадаємо, що були різні обряди принесення жертви і вони залежали від того, якому богу їх здійснюють і які підстави щодо жертвопринесення. Можливо для здобрення богів в деяких ритуалах слід було саме закопувати живцем.

Після знищення першої дипломатичної місії за проханням Ольги древлянами була направлена друга делегація з добрих і хоробрих мужів, які мали допомогти княжні покинути Київ. Друга місія була запрошена відвідати з дороги баню та була живцем спалена [14, с. 56]. Спалення місії ми теж вважаємо людським жертвопринесенням як і попереднього посольства. Тільки на цей раз відбулося спалення жертв живцем. Тобто обряд був інший на відміну від попереднього. Єдине, що схоже в обох обрядах так це те, що жертву закопували чи спалювали саме живцем.

Смерть князя Ігоря та його людей в древлянській землі мала сприйматися киянами як недобрый знак того, що боги від них відмовилися. Принесення в жертву двох древлянських посольств мало задобрити богів та підняти впевненість киян у тому, що боги з ними.

Наступний момент був пов'язаний з прибуттям в древлянську землю княгині Ольги для здійснення тризни по вбитому чоловіку князю Ігорю. Древляни, включно і представники їхньої еліти, прибули до Ольги на тризну по її чоловіку. Княгиня наказала напоїти людей, а коли вони упились, то їх убили. Літописець вказує на те, що було вбито 5000 древлян [15, с. 243]. На даній тризні була знищена і частина древлянської еліти. Вбивство на тризні запрошених людей, ми вважаємо, мало ритуальний характер. Цих людей, ймовірно, принесли в жертву, щоб спровадити у вирій князя Ігоря. Ще скіфи при похованні правителя убивали людей, щоб ті служили йому на тому світі. Принесення в жертву князя було великим ударом по

репутації правлячого дому Рюриків. Для того, щоб вернути авторитет вже мертвого князя було, на нашу думку, прийнято рішення масових жертвоприношень древлян, які кинули виклик правлячому дому Київської Русі.

Слід взяти до уваги, що у всіх випадках щодо принесення в жертву древлян, останні мали б мати статус гостей. Зупинимось більш детально на статусі людей, яких принесла в жертву Ольга. В перших двох випадках були древлянські послы. Перше посольство прийняли і запросили до княжого двору. З моменту, коли купців запросили до двору, ті отримали статус гостей. Друге посольство теж прийняли і запропонували помитися в бані. Це, у свою чергу, теж означає, що древлянських послів прийняли і вони отримали статус гостей. Згідно звичаєвого руського права руси поважали право гостей [16, с. 39]. Ольга, убивши купців, порушила право гостей, тим саме мала б викликати гнів богів на себе і на свій рід. В очах народу боги вже покарали її, так як її чоловік був вбитий. Населення Києва мало б боїтися вчиняти дане безчестя з дипломатами, так як не хотіли ще більше покарань від богів. Коли Ольга, справляючи тризну, запросила древлян до столу, ті теж отримали статус гостей. Як Ольга могла убити цих людей не порушуючи право гостя? Ми вважаємо, що єдиним можливим варіантом було переведення цих людей із статусу гостя в статус жертви Богу. З арабських джерел, як вказано вище, жерці могли вибрати любу жертву і об'явити, що вона належить Богу. Зі слів арабів жерці мали таку владу, що могли наказувати царям. Отже, якщо б Ольга домовилась із жерцями, то вони могли вказати на древлян і їх з чистою совістю по звичаєвому праву принесли б в жертву богам. Можливо цих людей з самого початку призначили жертвами для богів і тому право гостей на них не діяло. Одне зрозуміло, що Ольга змогла убити цих людей, не порушуючи звичаєве право і те, що вони отримали статус не гостя, а жертви і дало можливість їх усіх вбити, при цьому не наволакаючи на себе гнів, а навпаки благодать богів.

Ользі мало було принести в жертву цих людей, Вона, здійснюючи похід в древлянські землі, оточила місто Іскоростень, біля якого був вбитий її чоловік і спалила його разом із жителями [17, с. 10, 11]. Дані дії княгині теж нагадують масове принесення жертви богам. По закінченні дії Ольги всі мали б зрозуміти, що принесення князя в жертву було негативно сприйнято богами. Багато древлян поплатилося життям а місто біля якого був вбитий князь було повністю знищене. Фактично місце, де був вбитий князь стало на якийсь час проклятим, так як нікого із жителів міста не залишилось. Ми не виключаємо, що в Іскоростені княжив Мал, а так як вбивство князя було тісно пов'язане з Малом, то Ольга вирішила їх всіх принести в жертву. Ольга використала ці звірства, щоб укріпити свої позиції в державі та отримати повагу серед язичників. Чому в літописі не було чітко вказано, що Ольга здійснювала саме ритуальні вбивства згідно язичницьким обрядам? Так як княгиня Ольга була однією із стовпів християнської ідеології, то ймовірно було прийнято рішення, що літописці не мають в повній мірі розкривати ці події. Дії Ольги по своїй жорстокості та віроломству перевищують діяльність її внука, коли той був язичником, Володимира Святославовича. Навряд чи при Володимирі за такий короткий час стільки людей було принесено в жертву як при Ользі. Літописці не хотіли ламати образ мудрої та справедливої княгині. Ольгу описували як нещасну матір, яку зневажає син язичник Святослав, не прислухаючись до її мудрих порад, що і призвело до його смерті. Кара древлян мала б виглядати як відчайдушна акція жінки, яка, втративши чоловіка, з горя стала імпульсивно мстити древлянам.

Володимир, захопивши Полоцьк, згвалтував доньку князя Рогволода, а її батька та братів убив [5, с. 39]. Данні події, схожі на ритуал, в якому чоловіки роду знищуються, а жінка береться силою.

Пізніше Володимир перемиг свого брата Ярополка і наказав двом варягам вбити його. Але Володимир не тільки вбив Ярополка, але і згвалтував його дружину. В обох випадках ми бачимо язичницький ритуал. Ритуал зводився до вбивства чоловіків роду (батько, брати, чоловік) та згвалтування представниці роду. В обох випадках жінки народили Володимирі дітей, які були визнані ним як законні його діти. Ці дії схожі з тим, що Володимир приніс в жертву богам чоловіків роду, брав жінок силою, а їхніх народившихся дітей вважав частиною уже свого роду. Таким чином за язичницьким правом Володимир забирив все, що належало родам, до яких відносились жінки. Фактично Володимир з жінкою Ярополка зробив те, що Мал хотів зробити з його бабкою Ольгою, але, на відміну від князя Мала, йому це вдалося. У випадку з Малом в жертву принесли його, рід та підлеглих. Володимир, в свою чергу, забрав собі все, що належало Рогволоду та Ярополку, принісши їх в жертву, а жінки роду мали влити кров в його рід, тим самим закріпивши право. Ймовірно народження жінкою дітей і символізувало, що боги прийняли жертву і освячують дії князя. Можливо саме із-за цього Володимир визнав Святополка своїм сином, хоча літописець не був впевнений від кого родила жінка Ярополка, від нього чи від Володимира. Ймовірно Володимир дуже потрібна була ця дитина. Можливо саме цей обряд зробив Володимира законним представником дому Рюрика, а не бастардом від рабині.

У 1147 році кияни вирішили вбити свого колишнього князя за його образи їм. Ігор на той момент був пострижений в монахи. Кияни, не дивлячись на те, що Великий князь заборонив їм чіпати Ігоря, вирішили вчинити самосуд. Князь Володимир, який спробував заступитися за Ігоря, був побитий і сам чуть не загинув від юрби. Натопт, схопивши князя, повів його до церкви Святої Богородиці де і вбив. Фроянов І. Я. бачив в даному вбивстві магічно ритуальний характер і що воно повністю відповідало язичницькому характеру. Ми у вбивстві князя бачимо відголоски язичницьких традицій з елементами християнських вірувань. Князя Ігоря вбили на торгу біля церкви Святої Богородиці. Те, що князя вбили біля церкви, або його труп приволокли туди мало символічний характер. Звісно кияни пояснювали причину вбивства в тому, що в цьому винні Давидовичі, які хотіли князя звільнити та погубити Великого князя з киянами. Але саме вбивство явно носило ритуальний характер та схоже на жертвоприношення [18, с. 311–312]. Слід зазначити, що князя Ігоря Ольговича церква проголосила мучеником. Натопт повністю був впевнений в своїй правоті і вважав що діє по праву. Але чи їхнє право відповідало християнству? Ми припускаємо, що князя вбили по язичницькому праву і фактично принесли його в жертву. Ось чому церква, на нашу думку, повністю стала на сторону вбитого князя і канонізувала його. Вбивство князя церква сприйняла як посягання на християнську віру через дотримання поганських ритуалів, які противні християнству. Хоча слід згадати для об'єктивності, що кияни ненавиділи князя із-за того, що той був грабіжником та гвалтівником і вчиняв наругу як над двічатами, так і над одруженими жінками [18, с. 312].

Висновок. Жертвоприношення було важливим елементом побуту русів та державних і релігійних ритуалів. Жертву приносили для того, щоб отримати милість або віддячити за успіх богам. Жертвоприношення здійснювалося як в середині Русі, так і за її межами. Ініціаторами жертвоприношень могли виступати руси, жерці, влада. В жертву могли приносити їжу, тварин, людей, та інше. Жертвоприношення відповідало звичаєвому язичницькому праву і вважалося в язичницький період звичайною практикою. Русі приносили в жертву жінок померлих чоловіків. Слід зазначити, що навіть мертвого чоловіка могли одружити, а його жінка могла бути принесеною в жертву, щоб жити із чоловіком на тому світі. Русі також приносили в жертву

полонених, своїх дітей, навіть віку немовлят. Жертва могла бути вибрана серед русів за жеребкуванням. Жерці русів могли принести в жертву будь-кого, мотивуючи це тим, що так хочуть боги. Жертвою могла стати як людина, так і тварина. Даним жерцям не могли вказувати навіть царі, зі слів арабських мандрівників. В жертву могли принести не тільки ворога, звичайну людину чи представника еліт, але й і князя, як це сталося із Ігорем. Жертвоприношення мали свої процедури і були за процесом різні. Часто практикувалось задушення жертви. Воно могло мати як добровільний, так і примусовий характер. Разом із тим на людські жертвоприношення в Києві могли накладати обмеження. Доказом цього слугує те, що Володимир Святославович дозволив людські жертвоприношення. Із цього ми можемо

зробити висновки, що до цього в Києві людей в жертву вже не приносили. Це можна пояснити сильними позиціями християн в оточенні попередніх правителів Києва Ігоря, Ольги, Ярополка. Разом із тим просте населення продовжувало вважати жертвоприношення дозволеною мірою, яка була виправданою та відповідала звичаєвому праву. Ось чому ініціатива Володимира частиною киян була сприйнята позитивно. З прийняттям християнства практика жерців приносити людей в жертву не зникла, але князі почали активно боротись з цим явищем. Разом із тим ритуальні вбивства ще відбувалися і на язичницькі ритуали приплітали християнський колорит. Наприклад, людину вбивали не на капищі, а біля храму. Деякі елементи жертвоприношень, виключаючи людські, збереглися до нашого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей славянхъ и русских (съ половины VII века до конца X века по Р.Х). Санктпетербургъ: Типографія Императорской академии наук. 1870. 308 с.
2. Грушевський М.Ю. Віймки з жерел до історії України-Руси : до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
3. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Настюк А.А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XI ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
4. Юрій Діба. Географія початкової Русі за східними джерелами . Княжа доба: історія і культура. 2016. Вип. 10. С. 9–58.
5. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
6. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
7. Козлов М.М. До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі. «Глея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць.К., 2009. Випуск 27. С. 83–88.
8. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
9. Летопись по Ипатьевскому списку. Санктпетербург: Печатная В. Головина, 1871. Т. 2. 377 с.
10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ именуемый тверскою летописью. Санкт-Петербург: Типографія Леонида Демиса, 1865. Т. 15. 267 с.
11. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
12. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
13. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 1. 648 с.
14. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. С-Петербургъ: Типографія М.А. Александрова, 1910. Ч. 1. Т. 20. 418 с.
15. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1843. Т. 2. 379 с.
16. Настюк А.А. Муляр Г.В. Зародження та правова регуляція діяльності купців як закордоном так і в Київській Русі згідно джерел права. Юридичний науковий електронний журнал. 2023 р. № 10 С. 38–43.
17. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Книга Степенная царского родословія С-Петербургъ: Типографія М.А. Александрова, 1908. Ч. 1. Т. 21. 342 с.
18. Татищев В.Н. Исторія Российская с самых древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Унивеситете, 1773. Т. 2. 536 с.